

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 340.15(477)«18»(043.5)

О. В. Ільїн,

аспірант кафедри загальноправових дисциплін
факультету № 6 (права та масових комунікацій)
Харківського національного університету внутрішніх справ

**СУДОУСТРІЙ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. (ДО СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 Р.)**

Проаналізовано еволюцію та особливості судової системи на українських землях Російської імперії з початку ХІХ ст. і до судової реформи 1864 р., висвітлено юрисдикцію цих органів, недоліки тогочасного судоустрою.

Ключові слова: судоустрій, українські землі, губернії, Російська імперія, цивільне судочинство.

Постановка проблеми. Завдання побудови об'єктивного, незалежного і неупередженого суду до сьогоднішнього дня залишається актуальним. У цих умовах стає надзвичайно важливим детальне дослідження історичного досвіду діяльності судових органів, виявлення її сильних сторін і проблемних аспектів, а також тієї дії, яку вона справляла на життя суспільства. Вірно зазначає В. О. Рум'янцев: «У наші дні в ході здійснення судової реформи в Україні правові ідеї та законодавство минулого не можуть переноситися прямо в життя, але здорове і корисне в галузі судоустрою та судочинства має бути використане сьогодні» [1, с. 8].

Стан наукової розробки проблеми. Слід відзначити, що дореформена доба розвитку судової системи займає підлегле місце у дослідженнях істориків права, оскільки основна увага ними приділяється судовій реформі та контрреформі. Деякі аспекти судоустрою та його певної еволюції у цей період розглядалися у працях таких дореволюційних і сучасних учених, як В. О. Рум'янцев, І. Д. Беляєв, Д. Я. Самоквасов, І. Є. Енгельман, Н. М. Єфремова, М. П. Єрошкін [1–6].

Виклад основного матеріалу. Організація судів та відправлення судочинства в Російській імперії на початку ХІХ ст. відбувалася ще за законодавством часів Катерини II («Установа про управління губерній Всеросійської імперії» 1775 р.) [7]. Водночас в українських губерніях у першій половині ХІХ ст. існували різні судові системи, які склалися історично. «Засади обласного судоустрою, встановлені «Установою про губернії», залишилися в силі й увійшли до Зводу законів. Сталося тільки небагато змін. Так, наприклад, у 1797 і 1801 р. суди 2-ої інстанції, для спрощення судоустрою, були закриті, а в 1801 і 1831 р. виборні засади були поширені і на склад палат цивільного і кримінального суду; з 1832 р. у важливих торгових містах засновані були комерційні суди; судові справи державних селян в 1838 р.

зосереджені у волосній і сільській розправі» [8, с. 59]. При палатах цивільного суду з'явилися «кріпосні відділення» для оформлення документів та актів: про продаж вотчин, купчих, доручень, духовних заповітів; тут же оформлювалися акти на продаж та купівлю в обмін кріпосних душ, що здійснювалися на території губернії [6, с. 179].

Створюючи в 1802–1803 рр. судові установи першої інстанції, наприклад, у Таврійській губернії, царський уряд не розглядав як першооснову територіальний устрій і тому не передбачав їх створення в кожному повіті. Так, Сімферопольський, Євпаторійський, Перекопський та Феодосійський повіти не отримали окремих судів першої інстанції. Всі боргові, спірні, позовні, опікунські, слідчі та кримінальні з арештантами справи надходили на розгляд у Таврійський цивільний та кримінальний суд без попереднього їх розслідування в повітовому суді. Тільки для Дніпровського та Мелітопольського повітів через їх віддаленість від губернського міста Сімферополя передбачалося створення повітових судів [9].

Існували й *особливі* суди, до яких належали комерційні. Перший такий суд було створено в Одесі. Його статут було видано за ініціативою герцога Рішельє 10 березня 1808 р. За зразок було взято французькі суди та їх порядки [4, с. 97–98]. До його складу входили голова, 4 члени й 1 консультант. Члени цього суду обиралися купцями зі свого складу. Його юрисдикція поширювалася на комерційні правочини, позови міських та неміських купців, а також стосовно представників інших станів, що стосувалися виключно торгових справ [10, с. 75]. Він розглядав також вексельні справи, про торгову неспроможність, банкрутство [11, с. 15].

За ініціативою Феодосійського градоначальника С. А. Санковського у Феодосії для якнайшвидшого розгляду спорів і претензій, що виникали між купцями, які торгували у Феодосійському порту, указом від 27 жовтня 1819 р. був заснований комерційний суд. Згодом, 19 березня 1841 р., вийшов указ про переведення Феодосійського комерційного суду в Керч, а також затверджено положення про Керченський комерційний суд. До речі, подібні суди в Москві та Петербурзі були створені значно пізніше – лише у 1833 р. [12, с. 49].

«Установу комерційних судів і статут торгового судочинства» імператор затвердив 4 травня 1832 р. Проект цього акта був підготовлений особливим комітетом, до складу якого входили і представники торгового стану. З 1834 р. комерційні суди, створені до оприлюднення статуту (в т. ч. і в Одесі), були перетворені відповідно до цього статуту [12, с. 49].

Слід зазначити, що до 1864 р. у місцях, де компактно проживали іноземні колоністи, існували особливі національні суди. Зокрема, «грецький» суд працював у Маріуполі, а в тих районах, де були розташовані осередки українського козацького війська, громадські суди. Останні почали виникати ще у 1810-х рр., коли імперська влада,

в умовах боротьби з Наполеоном, вирішила зробити певні поступки українцям, спекулюючи на їх національних почуттях. В основі діяльності таких судів лежали норми звичаєвого права і судові прецеденти [13, с. 130].

Необхідно зазначити, що, крім загальних судів, створених у Таврійській губернії в першій половині XIX ст., указ від 8 жовтня 1802 р. передбачав збереження в колишньому стані діяльності спеціальних судів, створених у Таврійській області в період правління імператриці Катерини II. Зокрема, вірмено-католицька громада, яка проживала в Карасубазарі, зберігала право на власний судовий орган – Карасубазарський римсько-католицький суд, заснований царською грамотою від 14 листопада 1779 р. [14, с. 333]. Також магометанське населення Таврійської губернії зберігало право на духовний магометанський суд, заснований за особливим штатом указом Катерини II від 23 січня 1794 р. [15, с. 122–123].

Університети (на початку XIX ст. на українських землях Російської імперії діяв лише Харківський) виступали як спеціальні судові органи, маючи особливу підсудність. У статуті Харківського університету, прийнятому 5 листопада 1804 р., що закріпив автономію, був представлений спеціальний розділ XIV «Про суд університетський», який складався із 17 параграфів [16]. За зразок було прийнято обласну суду в Геттінгенському університеті до 1807 р. [17, с. 199].

Університети мали право здійснювати власний суд з незначних цивільних справ щодо викладацького складу і студентів (образи, борги). Університетський суд складався з трьох інстанцій: 1) ректорський суд; 2) університетський суд; 3) Університетська Рада (вища інстанція). Статут 1804 р. визначав, що «ректор як голова Правління має обов'язок незадоволення і сварки між університетськими чиновниками припиняти миром; але якщо в тому не встигне, то приймає на себе посаду судді й утворює «першу інстанцію Університету» (п. 146).

Ректор повинен був залучати до розгляду університетського синдика (а також неодмінного засідателя Правління), і його вирок був остаточним, якщо йшлося про суму, що не перевищує 15 рублів, або (для студентів) про взяття під варту в університетську в'язницю на строк до трьох днів. Важливіші справи розбирало Правління, що складалося з ректора, деканів і неодмінного засідателя, куди з дорадчим голосом запрошувався синдик і з потреби один або два професори-юристи.

Вироки Правління були остаточними щодо сум не вище 50 рублів або для студентів – не більше 14-денного ув'язнення у в'язницю; в усіх інших справах можлива була апеляція в Раду університету. Остання виступала третьою інстанцією університетського суду, апеляції на вирок якої в Урядуючий Сенат допускалися лише за позовами, що перевищували 500 рублів. Крім того, з компетенції університетського

суду були вилучені справи про нерухомість, які «йдуть в засновані на те Присутствені місця» (п. 157).

У зв'язку з переглядом університетського законодавства Статутом 1835 р. університети були позбавлені судових функцій. Знищення спеціального університетського суду було, безумовно, істотним ударом по університетській автономії. Відтепер за ректором, який за Статутом 1804 р. був главою університетського суду, зберігалася лише право «усі незадоволення і сварки між особами університетського відомства припиняти миролюбно, у випадках же, що перевищують владу його, після доведення до відома обставин справ, доповідати про нього зі своїм висновком опікунові» [18, с. 7].

Таким чином, констатуємо, що на початку XIX ст. на українських землях існувала достатньо розгалужена, структурно неоднорідна судова система з широкою компетенцією. Критикуючи множинність судових інстанцій, учений-юрист, фахівець з цивільного права і процесу, сенатор, активний учасник підготовки селянської (1861 р.) і судової (1864 р.) реформ С. І. Зарудний у пояснювальній записці саме цим пояснював причини недоліків російського законодавства про судоустрій, про що і відмічав наступне: «Судоустрій є орган, яким уводяться в дію правила судочинства і тому саме облаштування судів має бути наслідком основних засад, прийнятих у провадженні. Основна засада правильного судочинства полягає в тому, щоб кожна справа не проходила більше двох інстанцій, тобто двох ступенів суду. Недостатність однієї інстанції визнана віковим досвідом Європи, а даремність 10 і навіть 12 інстанцій краще всього доводить досвід Росії» [19, с. 2].

На Півдні і в Слобідській Україні (Харківська, Херсонська, Катеринославська і Таврійська губернії) діяла загальноросійська судова система. Суди першої інстанції були станові суди: земські (у повітах для дворян і селян), магістратські та ратушні (у містах для міщан). Земські суди розглядали цивільні позови і кримінальні справи, проводили слідство, виконували рішення і вирoki; вони діяли у складі земського справника та кількох засідателів. Судом другої інстанції був губернський суд у складі палат кримінального та цивільного судів. У губерніях також діяли совісні суди (розглядали правопорушення осіб із психічними розладами, неповнолітніх та родичів), надвірні суди (розглядали цивільні та кримінальні справи осіб без громадянства та станової належності, в тому числі чиновників і військових, які тимчасово перебували в місті у службових справах). Такі суди не були обов'язково ланкою судової системи [20, с. 158].

Характерними рисами судоустрою на Правобережжі був становий характер та використання принципів і джерел феодального права. Слід зазначити, що судова система тут не була однорідною та громіздкою, а заміна судових інституцій колишньої Речі Посполитої на нові російські відбувалася досить тривалий час – майже до середини XIX ст.

Центральний російський уряд вжив усіх необхідних заходів для того, щоб цей процес викликав якомога менший супротив місцевого населення. Відмінності в судовій системі Правобережжя і Лівобережжя України продовжували існувати упродовж перших 30 років XIX століття.

Процес уведення російської системи судоустрою на українських землях активізувався зі вступом на престол Миколи I, який поставив завдання в правобережних українських губерніях остаточно встановити ту структуру та порядок функціонування судової системи, які були характерними для всієї іншої території Російської імперії. Попередня ситуація не могла задовольнити імперську владу, через те що це ставало помітною перешкодою на шляху інкорпораційної політики царизму. Поштовхом для активізації інкорпораційних заходів стало пожвавлення польського національного руху на межі 1820-х – 1830-х рр. Тому починаючи з 1830 р. приймається низка нормативно-правових актів, що мали на меті уніфікувати судову систему України за загальноросійським зразком.

Указом від 30 жовтня 1831 р. «Про надання всім присутственным місцям і посадовим особам у західних губерніях тих найменувань, які існують у Великоросійських губерніях» Микола I запровадив у Правобережній Україні судову систему за російським взірцем, яка, втім, ще зберігала певні риси, притаманні судовій системі, впровадженій Литовськими статутами. Проте вже указом імператора від 25 червня 1840 р. «Про розповсюдження сили та дії Російських цивільних законів на всі західні повернуті з Польщі області» на дану територію поширювалась дія Зводу законів Російської імперії 1832 р. [21, с. 47]. Чинність Литовського статуту на цих землях було остаточно припинено.

У зв'язку з реорганізацією місцевих судових органів досить часто виникали проблеми, пов'язані з відсутністю чітких норм, що регулювали б коло компетенції різних судів одного рівня. Такі випадки служили причиною значних затягувань у вирішенні справ. Так, у Дубенському повітовому суді 11 років розглядалася справа про виплату казни грошей єврейським кагалом того ж міста, аж доки у 1845 р. її матеріали не були передані у міський магістрат – виявилось, що справи, які стосувалися грошових позовів на євреїв, повинні розглядатися саме там.

Недостатньо чітка визначеність меж компетенції прослідковується і в постійних зверненнях магістратів міст Волині та в уточненнях губерньського правління щодо підсудності того чи іншого виду справ. Наприклад, 1849 р. Волинське губерньське правління уточнювало для Луцького міського магістрату, що усі спірні за векселями справи без обмеження суми позову підлягають відомству комерційних судів, зі збереженням щодо підсудності інших тяжб у торговій частині, встановлених Торговим статутом та примітками до останнього [22, с. 177].

Слід зазначити, що судова реформа в українських землях відбулася майже через 50 років після адміністративної. Звичайно, влада мала можливість спробувати, вдаючись до силового примусу, ігнорувати місцеву судову традицію, однак така політика не гарантувала б стабільності і бажаного порядку в імперії, особливо на порубіжних територіях. Тому влада обрала інший, безпечніший шлях: інкорпоруєчи місцеве законодавство до російського, дозволити певний час паралельне їх існування.

Указом від 4 березня 1843 р. «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальних про судочинство законів імперії» встановлювалося, що на території цих губерній дозволяється застосування тільки тих норм місцевого права, які було включено до Зводу законів Російської імперії [23, с. 227].

Протягом 30-х років XIX ст. ліквідуються місцеві особливості судової системи України. В 1832–1834 р. були скасовані підкоморські і міські суди. Генеральний і Головний суди були перетворені в палати кримінального і цивільного судів, голови яких призначались імператором з подання міністра юстиції, а радники призначалися міністром юстиції.

На початку 30-х років, після ліквідації дії магдебурзького права в містах Правобережної України, її судова система була приведена у відповідність до судової системи Росії. Відмінність залишалася тільки в тому, що в Україні судді призначалися, а в Росії – обиралися.

У 1840 р. на Правобережжі та в 1842 р. на Лівобережжі була призупинена дія місцевого права. В 40-х роках судова система України була приведена у відповідність до загальноросійської. Вона була доповнена волосним судом, який складався з двох інстанцій: сільської і волосної розправ. Цей суд розглядав справи державних селян. Підсудність суду сільської розправи становити цивільні справи в позовах на суму до 5 руб. та дрібні кримінальні справи. Волосній розправі були підсудні цивільні справи з вартістю позову до 15 руб. справи в цих судах розглядалися на підставі місцевих звичаїв [23, с. 227]. У повітових судах цивільні позови до 30 руб. вирішувалися остаточно. У містах і сільській місцевості для селян функції повітового суду виконувала поліція. Її рішення з цивільних справ уважалося остаточною. Судом вищої інстанції для цивільних справ була палата цивільного суду. Палата цивільного суду розглядала в ревізійному порядку відповідні справи, вирішені повітовим, надвірним судами, магістратом і ратушею. Ревізована справа затверджувалася начальником губернії [24, с. 19–20].

Відзначивши зміни в загальноімперській судовій системі першої половини XIX ст., Н. М. Єфремова дійшла висновку, що вона проводилася в чотирьох напрямках: обмеження кількості інстанцій, спрощення діловодства з метою прискорення розгляду справ, декларування обмеження втручання адміністрації та підвищення освітнього рівня [5, с. 191]. До цього можна додати також спроби враховувати

історичні й національно-територіальні особливості та звичаї під час формування судових органів на територіях, що входили в досліджуваній період до складу Російської імперії.

Висновок. Приєднавши українські землі, Російська імперія отримала у спадок складну систему судоустрою. Уряд використав поетапне введення принципів імперського судоустрою на українських землях, особливо на Правобережжі, де російська система судоустрою накладалася на стару, яка продовжувала існувати і діяти. Судове право, що, зокрема, стосувалося судоустрою, було некодифікованим, а норми законів, що містилися в різних правових інститутах, були досить суперечливі. Структура судової системи і підсудність судів не були чітко визначені судом. У першій половині XIX ст. на території українських губерній діяла система станових судових установ. Окрім загальних судів, судова система включала в себе і спеціальні суди: військові, комерційні, духовні, гірничі. З 1840-х рр. українська система судочинства була синхронізована із загальноросійською.

Список бібліографічних посилань: 1. Рум'янец В. О. Деякі питання підготовки судової реформи 1864 року. *Проблеми законності*. 2014. Вип. 125. С. 7–14. 2. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. М.: Типо-литогр. С. А. Петровецкого и Н. П. Панина, 1879. 728 с. 3. Самоквасов Д. Я. История русского права. М., 1906. 595 с. 4. Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства. 3-е изд., испр. и доп. Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1912. 646 с. 5. Ефремова Н. Н. Судостроительство России в XVIII – первой половине XIX в.: историко-правовое исследование. М.: Наука, 1993. 192 с. 6. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М., 1983. 352 с. 7. Учреждение для управления Губерний Всероссийской империи // Полное собрание законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленное. Собр. 1-е (ПСЗ-1). СПб., 1830. Т. XX. № 14392. 8. Малышев К. И. Курс гражданского судопроизводства. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1876. Т. 1. 2-е изд., испр. и доп. 454 с. 9. Именной, данный Сенату. – О разделении Новороссийской Губернии на три губернии: на Николаевскую, Екатеринославскую и Таврическую и обустройство там судебных мест // ПСЗ-1. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20449. 10. Слободянюк И. Л. Судебная политика и судостроительство России в первой четверти XIX в. *Российская юстиция*. 2005. № 4. С. 75–77. 11. Кудін С. Судостроїть України кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Закон і бізнес*. 1999. № 50. С. 15. 12. Ефремова Н. Н. Министерство юстиции Российской империи 1802–1917 рр. (Историко-правовое исследование). М.: Наука, 1983. 149 с. 13. Коросташов О. Особливості правового регулювання деяких суспільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях у XIX ст. *Право України*. 2000. № 1. С. 129–132. 14. Хутько Т. В. Основные направления деятельности Карасубазарского римско-католического суда. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия: Юридические науки*. 2012. Т. 25 (64). № 1. 2012. С. 332–341. 15. Ислам в Крыму: Очерки истории функционирования мусульманских институтов/Бойцова Е. В., Ганкевич В. Ю., Муратова Э. С., Хайрединова З. З. Симферополь: Элиньо, 2009. 432 с. 16. Высочайше утвержденный Устав Императорского Харьковского Университета // ПСЗ-1. СПб., 1830. Т. XXXVIII.

№ 21499. 17. Университет в Российской империи XVIII – первой половины XIX века/под общ. ред. А. Ю. Андреева, С. И. Посохова. М.: РОССПЭН, 2012. 671 с. 18. Еремина Т. И. Университетский суд как элемент правового статуса университетов Российской империи. *Правовая инициатива*. 2014. № 4. С. 7. 19. Материалы по судебной реформе в России 1864 г. Т. 9: Предварительные работы Государственной канцелярии по проекту Устава гражданского судопроизводства. СПб., 1857–1859. 170 с. 20. Заруба В. М. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Істина, 2006. 416 с. 21. Гетманцев О. Цивільний процес і наука цивільного процесуального права в першій половині XIX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство*. 2009. Вип. 492. С. 44–51. 22. Хададова Ф. Т. Функціонування магістратів Волині як судових органів (кінець XVIII – I пол. XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2014. Вип. 17. С. 173–178. 23. Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X ст. – 20-ті рр. XX ст.). Харків: Діса плюс, 2013. 560 с. 24. Коротких М. Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 года в России. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1989. 183 с.

Надійшла до редакції 09.03.2016

Ильин О. В. Судостроительство на украинских землях Российской империи в первой половине XIX в. (до судебной реформы 1864 г.)

Проанализированы эволюция и особенности судебной системы на украинских землях Российской империи с начала XIX в. и до судебной реформы 1864 г., освещена юрисдикция этих органов, недостатки тогдашнего судостроительства.

Ключевые слова: судостроительство, украинские земли, губернии, Российская империя, гражданское судопроизводство.

Ilyin O. V. The judicial system is on Ukrainian lands of the Russian empire in the first half of XIX of century (to judicial reform in 1864)

After joining of Ukrainian lands the Russian empire got the difficult system of the judicial system in an inheritance. A government used stage-by-stage introduction of principles of the imperial judicial system on Ukrainian earth, especially on parts of Ukraine on a right river Dnepr, where the Russian system of the judicial system was laid on old system that continued to exist and operate. Judicial law that touched the judicial system, not small the special code, and the norms of laws that was contained in different legal institutes were contradictory enough. The structure of the judicial system and cognizance of courts were not clearly certain a court. During the first half of XIX of century the system of class judicial establishments operated on territory of the Ukrainian provinces. Except general courts the judicial system included for itself the special courts: soldiery, commercial, spiritual, mountain. From 1840th the Ukrainian system of rule-making was synchronized with all-Russian.

Keywords: judicial system, Ukrainian lands, provinces, Russian empire, civil rule-making.

